

GÉRA ELEONÓRA

AZ APOKALIPSZIS LOVASAI BUDÁN (1710–1723)

A Rákóczi-szabadságharc utolsó esztendeiben a létbizonytalanság határára került lakosságnak a lesből támadó ellenségen kívül egy újabb sorscsapással, a megállíthatatlanul terjedő pestissel kellett szembeszállnia. A járványhullám Budát sem kímélte, sőt, amint látni fogjuk a pestises éveket újabb természeti katasztrófák követték. A történelemben és az olvasóban vélhetően megfogalmazódik az a gondolat, hogy a kedvezőtlen természeti csapások milyen hatást gyakorolhattak a város mindennapi életére, mekkora szerepük lehetett Buda, körülbelül erre az időre tehető, súlyos eladósodásában? Az eredmények tükrében a gazdasági esőhelyzet kizárólagos felelőseként megnevezett magisztrátus szerepét feltétlenül szükséges lenne előítéletektől mentesen ismét behatóbb vizsgálatnak alávetni, de a lehetőségeket a forrásadottságok erősen behatárolják. Az alább következő példák, ha számszerű adatokban nyomon követhető eredményekkel nem is szolgálhatnak, legalább a katasztrófák okozta helyzet komolyságát jól szemléltetik.¹

A keresztény embernek a világ működéséről alkotott elképzelései a 18. század elején a középkorhoz képest nem sok változást mutattak. Szilárdan hitték, hogy a járványos betegségeket, a különféle természeti csapásokat, a háborúkat és a viszálykodásokat az Úr küldte a bűnös lelkek jobb belátásra térítésére és megbüntetésére. Az istenfélő lakosság az olyan próbatételek idején, mint a pestis vagy az 1723-as tűzvész komolyan tartott a végítélet napjának eljövételétől, amelyet olyan érzékletesen festett le János apostol a Jelenések Könyvének hatodik fejezetében. A babonaságok, a kedvező és a kedvezőtlen csodajelek a hétköznapi élet szerves részét képezték. A csapások elhárításának legfontosabb eszköze minden esetben a vallásos előírások szigorú követése, a vezeklés, valamint a katolikusok nézetei szerint a bűnbocsánat elnyerését megkönnyítő kegyes adományok, felajánlások voltak.

1 A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

A negyedik lovas: a pestisjárvány

„És látám, és ímé egy sárgaszínű ló; és a ki rajta üle, annak a neve halál, és a pokol követi vala azt; és adaték azoknak hatalom a földnek negyedrészen, hogy öljenek fegyverrel és éhséggel és halállal és a földnek fenevadai által.”

(Jel. 6. 8.)

Az európai népesség legrettegettebb betegségének a középkor óta a rendszeres időközönként visszatérő pestis számított. A betegséget nem véletlenül azonosították a Jelenések Könyvében szereplő félelmetes negyedik lovassal, de ezen kívül hívták még Isten közönséges vagy rendkívüli ostorának is. Gyakorlatilag nem nőtt fel olyan nemzedék, mely ne találkozott volna a pestissel. Különösen félelmetessé, már-már apokaliptikus jellegűvé tette a betegséget fertőzőképessége: korra és nemre való tekintet nélkül, a csecsemőtől az aggastyánig senki nem érezhette magát biztonságban, az érintett város lakosságának általában 60–70%-a betegedett meg, s a letalitás elérhette a 60–80%-ot, vagyis extrém esetben akár a lakosság közel fele is odaveszhetett.² Az 1709–1710-es egész országra kiterjedő pestist a kortársak és a kutatók egyöntetűen a hosszan eltartó, különösen pusztító járványok körébe sorolták. A halálos áldozatok, illetve az éhínség miatt elhunytak valós létszámát, a pusztítás nagyságát máig nem sikerült pontosan meghatározni. A pestisben elhaltak számát Wellmann Imre 300 000 főre, R. Várkonyi Ágnes 410 000 lélekre becsülte.³

A kor pestisről vallott ismereteit kis tanácsadó könyvecskében foglalta össze latin, majd német nyelven az egyik 1709–1710-ben Budán praktizáló katonaoorvos, Lorenz Stocker, aki hatósági orvosként a szabad királyi várost is szolgálta. A kivételes munkából sok hasznos információt megtudunk a budai járvány jellegéről,

-
- 2 Az esettanulmányok alapján az áldozatok nagyobb valószínűséggel a legfiatalabb és a fiatal korosztályból, vagyis a csecsemők, kisgyermekek és fiatal felnőttek csoportjából kerültek ki. Stocker a budai járványról ugyanezt állította. *Andorka Rudolf*: Az európai nagy pestisjárványok. KSH Népeśégtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek 2. (1985) 57–58. p.; *Őri Péter*: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. Történeti Demográfiai Évkönyv 2005. Budapest, 2006. Központi Statisztikai Hivatal Népeśégtudományi Kutatóintézet. 153–154. p. (a továbbiakban *Őri*: i. m.); *Lorenz Stocker*: Opferlicher Pest Schild oder gründlich kurtz verfaśte Deduction von Beschaffenheit der Anno 1709 und 1710 fast durch das gantze Königreich Ungarn grassirenden Pestilenzialischen Seuch... Wien, 1711. Andreas Heyinger. 26. p. (A továbbiakban *Stocker*: i. m.)
 - 3 A forrásadottságok miatt a 18. századi pestist kutató szakemberek általában az 1739-1740-es nagy járványt vizsgálták alaposabban. *Őri*: i. m. 128–129. p.

a megelőzésre tett erőfeszítésekről és az alkalmazott gyógymódokról. A 18. századi orvostudomány a tünetek és a lefolyás alapján a pestis négy megjelenési formáját különítette el, melyek kialakulásának háttérében négyféle mérges kigőzölgést sejtettek.⁴ Stocker az 1709–1710-es járványt az arzénféle mérges kigőzölgések által kiváltott csoportba sorolta. A fertőzöttek erős fejfájásra, szapora pulzusra, hányásra, csillapíthatatlan gyomorégésre, szédülésre, kiszáradásra, hidegrázásra, szokatlan aluszékonyosságra, gyakori orrvézésre panaszkodtak, kíséző jelenségként a testen kelések, fekélyek jelentek meg.⁵

A kortársak állítása szerint a pestisjárvány több irányból egyszerre érkezett Budára. Részben Heves megye felől terjedt át Pest-Pilis-Solt vármegyére, ahonnan Vác irányából jutott el Pestre, részben pedig a Duna jobb partján, Tolna megyéből araszolt észak felé. A ragály, melynek közeledtére a Kamarai Adminisztráció már két évvel korábban figyelmeztette a magisztrátust, 1709 októberében tünt fel a Tabánban, mindjárt huszonegy halálos áldozatot követelve. A helyi hatóság megelőzőképpen elrendelte a fertőzöttek házainak felgyújtását, használható berendezési tárgyaik elszállítását a veszteglőházba, valamint az utcák megtisztítását a szennytől. Mai szemmel a pestis felbukkanásának egyetlen kedvező kísérőjelensége az utolsóként említett intézkedéshez kapcsolódik, mivel a megelőző lépések között szerepelt a lakott területek nagytakarítása. A 18. század eleji Buda utcaképe semmiben nem különbözött a többi európai középvárosétól, a házak között szabadon kóboroltak a háziállatok, még az előkelőnek tartott Várban is szabadon futkároztak a disznók és a kutyák. A szemétszállítást úgy oldották meg, hogy a hulladékot és az építési törmelékét az üres telkeken, lakatlan házakban, használaton kívüli üzlethelyiségekben halmozták fel.⁶ A járvány hírére a lakosok és a tanács által közmunkára kirendelt rabok hozzáfogtak az utcák rendbetételéhez, valamint a szemet városhalon kívülre fuvarozásához. Az állatokat, a galamboktól a nagyobb testű jószágokig a gazdák szigorúan elzárva tartották, különben a kirendelt hatósági személyek lelőtték azokat. Korlátozták a húsmérést, a Várban pedig egyenesen megtiltották marha és disznó vágását a mézárszékeken. A szenny és a kórság behurcolásának veszélye miatt a vásárteret ideiglenesen a falakon kívülre, Simon Renner tégláégetőjének szomszédságába helyezték. A sokadalom, az emberek közötti érintkezés gyakoriságának

4 A levegőben terjengő mérges kigőzölgést füstöléssel próbálták hatástalanítani, Franciaország városaiban hatalmas tüzeket gyújtottak az útkereszteződésekben. *Guy Saupin: Les villes en France à l'époque moderne (XVIe–XVIIIe siècles)*. Paris, 2002. Belin. 217. p.

5 *Stocker: i. m.* 11–25. p.

6 *Stéphane Durand: Les villes en France XVIe–XVIIIe siècle*. Paris, 2006. Hachette. 96. p.

csökkentését szolgálta például a koldulás mikéntjének szabályozása. A nincstelenek péntekenként a Vár templomai előtt könyörögtek alamizsnáért, pestis idején a koldusbíró és két segítője gyűjtötte össze a koldusoknak szánt alamizsnát. A hiedelemnek megfelelően az Isten büntetésének vélt pestissel szemben a leghatásosabb orvosságnak a bűnbánatot tartották. Pestis észlelése esetén a korabeli gyakorlat szerint elsőként betiltották az egyház által bűnnek minősített tevékenységeket: a nyilvános mulatozást, a féktelen italozást, a kisebb kocsmák-kifőzdék működését, a prostitúciót, mindenféle szerencsejátékot és a muzsikálást a fogadóknak. Azonnal bezáratták a fürdőket és az ezekhez tartozó létesítményeket. A Budán megtelepedett kongregációk két teljes hétig ünnepi körmenetekkel, nyilvános könyörgésekkel próbálták elhárítani a bajt, de a város megtisztítása lelki és fizikai értelemben ezúttal nem segített.⁷

Az első fertőzöttek regisztrálása után két-két megbízható polgárt állítottak ki őrségbe a városkapuk elé, illetve az Újlak határában létesített sorompóhoz. Az őrök ezen túl csak azokat bocsáthatták be a kapun, akik hiteles igazolással bizonyították, hogy pestismentes vidékről érkeztek és egészségesek. Óvatosságból megtiltották a budaiaknak idegenből érkezettek befogadását magánházukba, az átutazók kizárólag a fogadóknak kérhettek szállást. A fogadósok naponta jelentést küldtek a náluk megszállt személyek kilétéről, egészségi állapotáról. A fertőzés gócpontjának tekintett teljes tabáni külváros vesztéggár alá vonását november 1-én mondták ki. Az tanácsosok aggodalma nem bizonyult alaptalannak, mivel a zárlat első hetében nyolc halálos áldozatot és harminc fertőzöttet regisztráltak. A zárlattól azt remélték, hogy elejét veheti a kór átterjedésének a Víziváros és a Vár felé. A zárlat alá helyezett külvárost azonban a vízi rondella alatti szakaszon nem lehetett teljesen elrekeszteni a szomszédos Vízivárostól, ezért ide polgárőrséget állítottak. 1710 áprilisára úgy tűnt, a pestist sikerült megállítani a Tabánban, a magisztrátus már arra kérte a várparancsnokot, hogy a budaiak számára állítsanak ki ismét szabad menlevelet. A Tabánnal kapcsolatos problémák megoldására sajátos javaslattal álltak elő a budai tanácsosok, melynek értelmében az említett külváros rác lakosságát kitelepítették volna a városon kívülre, valahová a Gellért-hegy alá. Korainak bizonyult az öröm, mivel a pestis végül a hónap legvégén,

7 Magyar Országos Levéltár (=MOL) A 28. Magyar Kancellária Levéltára. Litterae civitatum 4. cs. Budensis 1695–1714. 67–70. f. Buda a Magyar Kancelláriához; Budapest Főváros Levéltára (=BFL) IV.1019.b. Budai történeti értékű iratok gyűjteménye. Nr. 13., Nr. 22., Nr. 24. A pestis elleni rendszabályok lényegében azonosnak tekinthetők a Budai Kamarai Adminisztráció 1692-ben kiadott rendeletében foglaltakkal, de az érintett témakörök szabályozása a korábnál jóval részletesebb.

illetve május elején megjelent a Rácvárossal szomszédos városrészekben, így a zárlatot a Várra és a Vízivárosra is kiterjesztették. A Vár zsúfoltságának enyhítésére Pfeffershoven parancsnok a helyőrséget a laktanyákból az Óbudai szigeten létesített sátor táborba telepítette ki, s megtiltotta az érintkezést a Pestre vezényelt katonákkal.⁸

A korabeli városlakók többsége soha nem találkozott egyetlen végzett, képzett orvossal, hiszen a fürdős-sebész szolgáltatásainak kifizetését is alig-alig engedhették meg maguknak. A polgári-gazdasági elit tagjaihoz is csak nagyon ritkán hívtak orvost, a néhány megmaradt utalás alapján egy-két hónapi kezelési költség összege megegyezett akár egy kisebb városi ház árával. A két városban megtelepedett orvosok ebben az időszakban kivétel nélkül a katonaság kötelékébe tartoztak. Gyakori esetnek számított, hogy az orvosnál olcsóbb tarifákkal dolgozó fürdős-sebész munkadíját — nem egyszer természetbeni fizetséget kapott — csak a tanács segítségével tudta behajtani. Buda és Pest magisztrátusa a pestis miatt kialakult kényszerű helyzetében az Udvari Haditanácshoz fordult segítségért, mivel a két városban hatósági közegként — a katonaság alkalmazásában — egy orvos és egy sebész teljesített szolgálatot. A fertőzött városok egészségügyi személyzetéről és gyógyszer-ellátásáról pestis idején a katonaság gondoskodott. A járvány azonban a legtöbb várost érintette, főként ahol nagyobb helyőrség állomásozott, vagyis a budai mellett a veszprémi, az esztergomi, a győri és a komáromi várparancsnok is az Udvari Haditanácstól remélt segítséget.⁹

Járványkórház, pestisorvos, ápolószemélyzet

Pestis idején az egészségügyi személyzet irányítása a pestisorvos kezében összpontosult. Az állásra Johann Daniel Wilfersheimbot alkalmazták havi 50 forint fizetéssel. A sebész a pestiskórház közelében, a Rudasfürdő szomszédságában kapott kényelmes lakást, melyhez ágynemű is tartozott két lepedővel és párnákkal, sőt, megszokott kényelme biztosítására német háziszolgát rendeltek

-
- 8 BFL IV.1002.uu. Buda Város Tanácsának iratai. Vegyes iratok (Miscellanea nova) 55. d. 52–62. p., Nr. 57. 343–346. p., IV.1019. Nr. 24.; MOL A 28. 4. cs. 67–70. f. Buda a Magyar Kancelláriához; MOL W 2380. Österreichisches Staatsarchiv. Die Archive der Zentralstellen der Heeres. Das Archiv der Wiener Hofkriegsrates. Expeditionsprotokoll. 348. f. Nr. 90. (1710. április), 455. f. Nr. 122., 456. f. Nr. 132. (1710. május)
- 9 MOL A 28. 67–68. f. Buda a Magyar Kancelláriához 1709. X. 30., 69–70. f. Buda a Magyar Kancelláriához 1709. október 30.; MOL W 2380 765. f. Nr. 266. (1710. szeptember), 796. f. Nr. 27. (október), 830. f. Nr. 233. (október); BFL IV.1002.uu. 55. d. 52–62. p.

ki a szállására. Külön fejadagot utaltak ki neki óborból, kenyérből és húsból. A pestisorvosnak ígéretet kellett tennie arra, hogy nem vegyül az egészséges emberek társaságába.¹⁰ Fizetésének összegéről nem a tanács határozott, hanem az őt delegáló katonaság. A várost terhelte a kezeléshez felhasznált gyógyszerek árának költsége. Az egészségügyi személyzet bérének kiutalása az adott helyzetben óriási nehézségekbe ütközött, a járvány csillapodtával különösen megterhelővé vált a magasabb fizetéseket kifizetni. Így történhetett meg, hogy az 1711 augusztusától felfogadott két katonai felcser nem jutott hozzá a fizetéséhez. Egyiküknek közel 500 forint „*verejtékkel és vérrel megszolgált*” munkabérével, illetve 150 forint gyógyszerköltséggel tartoztak. Az ügyben végül a Magyar Kamara mondta ki a végszót és szorította fizetésre a várost.¹¹

A pestiskórházba alkalmazottnak – a kirendelt rabok mellé – a társadalom legszegényebbjei jelentkeztek, akinek már nem volt veszíteni valójuk. A beteghordók többsége a szegény sorban élő rácok közül került ki. A lakosság szemében a pestist és a halált jelképezték, ezért mindenki irtózott tőlük. A közvélekedés kivétel nélkül durva lelkű, istentelen, erőszakos fráternek tartotta őket, akik alig várják, hogy elhurcolhassák otthonukból az embereket.¹² Azzal vádolták őket, hogy a haldoklókat kivonszolták a kórház kapujához a hullakupacokban meghalni. A lakosság főként a holttestekkel való tiszteletlen bánásmódjukat sérelmezte. Állításuk szerint a barbár rácok a holttesteket emberi mivoltukra való tekintet nélkül, durván hajigálták be a pestistemető tömegsírnak gödrébe. Az állás teljes ellátással és mérsékelt havi apanázzsal járt. Elbocsátásuk idejére pedig egy teljes öltözet ruhát ígértek nekik. A kórházban vállalt állást Scherer, a valószínűleg majdnem írástudatlan ápoló, aki megfertőződése előtt bő öt hónapot töltött szolgálatban. A megállapodás szerint neki járó 50 forintból (havi 10 forint) ekkor még csak 20 forintot kapott kézhez, márpedig a fizetése jelentette majdnem minden vagyonát. A még hátralékban maradt bérének behajtásával a pestiskórház papját hatalmazta meg, hogy a jezsuitákkal fele-fele arányban osztozzanak meg és emlékezzenek meg róla szentmiséiken.¹³

A pestises évek hatására 1712-ben a tanács megpróbálkozott külvárosi hatósági felcserek alkalmazásával. Felszólították a Tabán rác bíróit és esküdtjeit,

10 BFL IV.1002.uu. (Miscellanea antiqua) Nr. 57. 33–35. p.

11 BFL IV.1002.j. Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsi levelezések (Correspondentiae magistratuales) 10. d. 1712. X. 21.

12 „*durva és a németek számára gyűlöletes népség*” mondják a beteghordókról egy beadványban. (1710. V. 28.) BFL IV.1002.uu. Nr. 57. 211–212. p.

13 BFL IV.1002.y. Buda Város Tanácsának iratai. Végrendeletek. (Testamenta) I. 2309.

hogy fogadják fel a fürdőben dolgozó Antont szállásért és fizetésért külvárosi sebésznek. A tabáni rác közösségek anyagi nehézségeikre hivatkozva hártották el a kérést, s mivel a fizetést a tanács sem vállalta, inkább lemondtak a tervről.¹⁴

A beteget az első időkben a Duna Gellért-hegy alatti szakaszán elhelyezkedő — egyébként kaszálóként használt — egyik kis szigetére vitték, de ez hamarosan szűkösnek bizonyult. A budai várparancsnok 1709 októberének végén kiadott utasításában foglaltaknak megfelelően a városi magisztrátus a kijelölt helyen, a Gellért-hegy alatt hozzáfogott pestiskórház, úgynevezett lazaretum létesítéséhez. A Tabánban talált betegek felkutatására és a kórházba szállítására kezdetben nyolc beteghordót fogadtak fel, akiket a lakosság piros folttal megjelölt zöld sapkájáról ismert fel. A betegekkel és halottakkal mindennapi kapcsolatban álló személyeket, az orvost, a lelki vigaszról gondoskodó atyát, a szemlélőket és az ápolókat egy erre a célra kijelölt, Váron kívüli házban szállásolták el. Ígéretet kellett tenniük arra, hogy lehetőség szerint távol tartják magukat az egészséges emberektől. A pestiskórházban ápoló betegek létszáma a pestis dühöngése idején meghaladta a napi száz főt, majd idővel hatvan körülire csökkent. A fertőzöttek — a kisgyermekektől az aggastyánokig — átlagosan egy hónapot töltöttek a kórház falai között. A helyi lakosságon kívül a budai pestiskórházban helyezték el a katonaság kötelékébe tartozó személyek hozzátartozóit, de ide szállították a kevés pesti fertőzöttet is, sőt, időről időre a vármegye területén lakókat is. Az ellátásért cserébe a katonaság gondoskodott a pestiskórházba beutaltak kenyér és gyógyszer-szükségletéről, valamint a Pest-Pilis-Solt vármegye által felajánlott heti 7 mázsa hús biztonságos leszállításáról, továbbá a kijelölt terület köré vont zárlat biztosításáról.¹⁵

A pestisgyanús személyek a veszteglóházba kerültek, a lazaretumból kiengedett gyógyultakat még nyolc napig ugyanitt tartották megfigyelés alatt. A Horvátváros egyik épületét, majd von Rittersheimb lovag újlaki házát alakították át veszteglóházzá.¹⁶ Az épületbe egyetlen bejáraton lehetett bejutni, és az előírásoknak megfelelően széles, mély árokkal vették körül. A kór terjedésével a veszteglóházban már nem jutott hely mindenkinek, így a pestis által érintett személyek látszólag egészséges, velük azonos háztartásban élő rokonai, cselédei a család zár alá helyezett lakóházában maradhattak. A veszteglóházba a kétes esetek, a budai lakhellyel nem rendelkezők és legnagyobb létszámban a kórházból

14 BFL IV.1002.uu. Nr. 57. 523–526. p.

15 BFL IV.1002.uu. 55. d. 36–51. p., Nr. 57. 254–256. p.

16 A ház 1711-ben a 63-as számot viselte, a külváros legnagyobb háza lehetett. BFL IV.1005.a. Buda Város Adóhivatalának iratai. Porció kivetés (Portions Anschlag) 25. köt. (1711)

kikerült gyógyultak kerültek. A betegeket és a hullákat éjjel-nappal a lazarétumtól az Óbudai-szigetig közlekedő hajókkal szállították, melyeket a halászkótló foglaltak le.

A pestis leküzdésében jártas szakemberek biztosításán kívül a katonaság fontos szerepet játszott a városi tanács tevékenységének felügyeletében. E rendkívüli helyzetben a tanácsnak el kellett juttatnia a főhadbiztoshoz a betegekről és a gyógyultakról naponta vezetett nyilvántartásokat. Esetleges hanyagságuk miatt a tanácsosok a főhadbiztosnak tartoztak magyarázattal, nehogy a gazdagabb és befolyásosabb városiak kijátsszák az óvintézkedéseket. A korábbi évek tapasztalatainak megfelelően a pestisorvos tiszttségébe lépésekor elmondott hivatali esküjében megfogadta, hogy működése során nem tesz különbséget szegény és gazdag, barát és ellenség között, senki betegségét nem segíti eltusolni, s egyetlen személyt sem ápol az otthonában. Azt, hogy a fürdős részrehajlása mennyire tekinthető valós veszélynek, jól mutatják a Budán történt események. A hatóságok félrevezetésében a polgármester járt az élen, aki megpróbálta eltitkolni leánya betegségét, amihez a jelek szerint a járványorvos nyújtott segédkezet. Az eset azonban kitudódott, a felháborodott, rettegő tanácsosok polgármesterüket családtagjaival együtt vesztegár alá helyeztették, az üléstermet pedig bezáratták. A tanácsüléseket egészen június 6-ig Zaunockh városbíró várbéli házában kapualjában tartották.¹⁷ Von Pleyern, a Kamarai Adminisztráció titkára sem járt el másként, amikor egy fertőzött fiút a szüleihez küldött Pestre, ahol a fiú később meghalt. A kivételezéstől azonban az eskü sem tartotta vissza Wilfersheimbot, ha kellően gazdag és befolyásos személyről volt szó. Így Pergassi kapitány és a gyermekei sem kerültek fel a betegek névsorára, hanem a járványorvos külön ápolónőt küldött a házukba. 1710 júliusának végén, amikor a tömeges járvány már lecsengőben volt, a katonaság pénztárnoka felülvizsgálatot tartott a járványkórházban, és felfedezte, hogy az intézmény naponta harminc-negyven adaggal több kenyeret kér, mint a bejelentett beteglétszám. Felvetődhet a kérdés, vajon tényleg a sok beteg miatt nem ért rá a pestiskórház igazgatója név szerinti kimutatást készíteni a főhadbiztosnak, vagy azért, mert így könnyebben manipulálhatott a felesleges készletekkel. Éppen a lazarétum hűtlen kezeléssel gyanúsított igazgatója, Johann Eckher tanácsos panaszkodott korábban hivatali elődjére, mivel az az intézmény élelmiszerkészletéből látta el három gyermekes családját. A vádak ellen azzal védekezett, hogy elődje idején a pestiskórház lakói

17 BFL IV.1002.a. Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek (Magistrats Protocoll) 1710.V.16., VI. 6.

gyakorlatilag nyomorogtak, annyira szegényes volt az ellátás.¹⁸ Az új igazgató állítása a betegek nyomorúságos körülményeiről minden kétséget kizáróan megfelelt a valóságnak. Mindennél többet elárul a létesítményben uralkodó állapotokról, hogy 1709 decemberében a tanács utasította a rác bíróságokat a Tabánban horgonyzó hajók és csónakok felaprítására és a faanyag elégetésére a pestiskórházban.¹⁹

Megelőzés és gyógy mód

A pestis idején Budán gyakorló orvos, Stocker doktor mind lelki, mind fizikai tekintetben a megelőzést tartotta igazán kívánatosnak. Mivel a kezelés kimenetele minden esetben kétesnek bizonyult, így könyvecskéje közel fele ezzel a témakörrel foglalkozik. Pápai Páriz Ferenc 1690-ben megjelent munkájában hasonlóképpen a profilaxisra helyezte a hangsúlyt, s a lakás levegőjének megtisztítását, az emésztési zavarok elkerülését és a gyomor fertőtlenítését javasolta. A betegség távoltartását szolgálták a táplálékkal, vízzel, levegővel vagy a bőrön keresztül bejutott arzénos miazmák, a mérgező részecskék káros hatását közömbösítő, általában savas hatásúnak vélt vagy zsíros anyagok. A megelőzésre szolgáló, különféle összetevőkből (pl. encián, pimpinella, kámfor, mirha, valeriána) készült labdacsokat, porokat naponta többször, borban vagy ecetben feloldva vették be. A tehetősek fogyasztották az úgynevezett pestispálinkát, a fűszerekkel és egyéb hozzávalókkal (bors, sáfrány, mirha, aloe, kén, borkósó) ízesített, jó minőségű pálinkából meleg helyen összeérlelt gyógytinktúrát, melynek napi adagját tizenöt-húsz cseppben határozták meg. A mérgeanyagok szervezetbe kerülését speciális diétával igyekeztek megelőzni. Ennek megfelelően az embereknek tartózkodnia kellett a nem teljesen friss hal, a disznóhús, a pockok, a poshadt, hullott gyümölcs, a hagyma, a must és az újbor, valamint a gomba fogyasztásától. Ez utóbbi táplálékot az egyház képviselői egyébként is élő mérregzsáknak nevezték. Stocker a mértékkel kortyolgatott pálinka és a minőségi óbor kivételével óvta az embereket az alkoholos italoktól, helyettük a tiszta, friss vizet ajánlotta. Figyelmeztette a lakosságot, hogy szokásaival ellentétben egyen valamit reggel, legjobb reggelinek a kevés ecettel savanyított levest vagy az egy pohár jó bor kíséretében lenyelt, só nélküli vajjal megevett falásnyi kenyeret tartotta. A katonaoorvos a házukból kimerészkedőknek azt javasolta, hogy

18 BFL IV.1002.uu. 55. d. 36–51. p., Nr. 57. 254–256. p.; MOL W 2380. 483. f. (1710. május)

19 BFL IV.1002.uu. Nr. 57. 44–45. p.; IV.1019.b. Nr. 24.

tartsanak a szájukban különféle megelőző szereket. Budán a legelterjedtebb ilyen szernek a budai hegyekben bőségesen tenyésző, ezért mindenki számára könnyen beszerezhető kontyvirág számított, de a tehetősebbek választhatták inkább a gyömbért, a citromhéjat vagy az angyalgyökeret is. Az említett szerekekkel azonos hatásfokúnak vélte az ebből a célból készített amuletteket. A gazdagok skarlátszínű anyagból varrt kis zacskóba rejtették jó pénzért vett bűvös erejű cédulájukat, s ezt karmazsinszínű selyemszalaggal akasztották a nyakukba olyan módon, hogy az amulett mellkasuk bal felére, lehetőleg a szív közelébe kerüljön. A szegények hasonló módon viselték általában tollszárba vagy mogyoróhéjba töltött higanyból készült amulettjeiket. A már diagnosztizált fertőzötteket az orvostudomány akkori álláspontjának megfelelően főként hánytató- (6–8 óránként) és izzasztószerekkel kezelték a járványorvosok, az utóbbi szerek alkalmazását követően a betegnek különféle szíverősítő szereket adagoltak. A szegények szíverősítő helyett ruta- vagy bodzaecetet, illetve ezekkel savanyított levest kaptak, gyógyszerként pedig saját vizeletükből készített tinktúrát. A betegek aluszékonysága miatt opiátokat csak ritkán alkalmaztak. Stocker több alkalommal hangsúlyozta, mennyire fontos a városi szegények kezeléséről gondoskodni. Tapasztalati úton kortársaihoz hasonlóan a pestissel érintkezett ruhaneműk, ágyneműk azonnali megsemmisítését szorgalmazta, a fertőzött házakat pedig meghatározott faanyagból és egyéb adalékokból összeállított keverékkel füstöltette ki.²⁰

A pestis társadalmi és gazdasági hatásai

A járványok megfékezésére a leghatékonyabb módszernek a középkortól fogva a fertőzött települések, városrészek köré vont vesztegzárat tekintették.²¹ E külvilágtól elzárt, tucatnyi különleges intézkedéssel szabályozott közösségek területén valóban rendkívüli állapotok uralkodtak, melyekben nem voltak kivételesek az erőszakos jelenetek, sőt nem ritkán lázadásig fajult a helyzet. A bennrekedt lakosság részint a betegség elől menekült volna, a túlélők pedig a nélkülözés elől. A katonai parancsnok jól ismerte a zárlat lehetséges következményeit, így a tüzesetek — elsősorban gyűjtogatás — megakadályozására minden háztulajdonost tíz akó víz

20 *Stocker*, i. m. 27–31. p., 37–39. p., 46–66. p.; *Csáki Árpád*: Szárazság és pestis Háromszéken 1717–1720-ban. *Acta Siculica*. Sepsiszentgyörgy, 2010. Székely Nemzeti Múzeum. 278. p.

21 A vesztegzár, az egészségügyi személyzet és a járvány esetén követendő eljárásrend Budán sem különbözött az európai városokban szokásostól. A franciaországi városok gyakorlatához ld. *Saupin*: i. m. 215–217. p.

előkészítésére kötelezett. Sokat kockáztatott az, aki ezt a rendelkezést figyelmen kívül hagyta és a hetente tartott szemlén nem találtak nála vizet. A gazdagok és a szegények közötti társadalmi konfliktusok a rendkívüli helyzetben a végletekig kiéleződtek. A megfertőződött szegények ellátást alig kaptak, az összegyűjtésükön kívül nem sokat tettek a gyógyulásukért. A 18. század elején azonban, ahogyan Buda esetében szó esett róla, az uralkodó parancsára a lehetőségekhez mérten igyekeztek a nincstelen betegekről is gondoskodni. A pestisről maguk a járvány szemtanúi is úgy tartották, hogy elsősorban a szegények közül szedi áldozatait. 1561-ben írta egy toulouse-i polgár: „*A mondott ragályos kór sohasem támadott meg mást, csak a szegényeket [...]; elégedjék meg vele Isten az ő irgalmasságában. [...] A gazdagok megvédik magukat.*”²²

Mindig akadtak olyan személyek, akik megpróbáltak erőszakkal kitörni. Gyakran származott konfliktus abból, hogy a gazdagok nem engedelmeskedtek a lenézett, a társadalmi hierarchiában hozzájuk képest jóval alacsonyab fonon álló egészségügyi személyzetnek. Budán sem történt ez másképpen, a zárlat és a járvány által keltett felfokozott hangulat az emberi természet legrosszabb tulajdonságait hozta felszínre.²³ A tabáni bíróság leginkább az első járványorvosra, a több alkalommal erőszakos fellépéssel vádolt Anton Christen fürdősre panaszkodott. Christen és beosztottjai állítólag durván bántak az emberekkel, az ellenük felszólaló egyik esküdtet majdnem agyonverték. A megvádolt fürdős azzal védekezett, hogy legényei csupán megvédték magukat az őket durván szidalmazó és kövekkel dobáló tömegtől. A helyi közigazgatás képviselői szemmel láthatóan nehezen viselték, hogy a rendkívüli helyzetben a tényleges hatalom a járványorvos és emberei kezében összpontosult. A kedélyek lecsillapítása érdekében a tanácsos leváltotta Christent. Ezzel a gesztussal valamelyest enyhíthették a feszültségeket. A karanténban élők megpróbáltatásai az elkövetkező téli hónapokban tovább fokozódtak, az éhínség mellett meg kellett küzdeniük a hideggel is. A rendelkezésre álló fa hamar elfogyott, a külvárost őrző huszárok pedig elkobozták azoknak az áruját, akik fát akartak eladni az elzárt területen rekedteknek. A tél március közepéig kitarzott, az éhség és fagy

22 Idézi *Fernand Braudel*: A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. (Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. 1. köt.) Bp., 2004. (2. kiadás) Gutta Könyvkiadó. 84. p. Említett szerző hivatkozik J.-P. Sartre kijelentésére, mely szerint „*A pestis csupán mint az osztályviszonyok túlhajtása hat: a nyomort sújítja, a gazdagokat megkíméli.*” Braudel beszámolt a savoyai gazdagok azon szokásáról, hogy a járványt követően fertőtlenített házaikba néhány hétre egy koldusnőt, úgynevezett próbaaszonyt költöztettek be. *Braudel*: i. m. 84. p.

23 A vesztegzárak által kiváltott gazdasági és demográfiai krízis kérdésköréről ld. *Óri*: i. m. 115–117. p., 120–121. p.

által gyötört városrész közel állt a lázadáshoz. A nyugtalanságot fokozta, hogy mindenki igyekezett volna ki a szőlőjében esedékes tavaszi munkák elvégzésére. Április első napjaiban beköszöntött a tavasz, a Tabánban ekkor kilenc hete nem találtak egyetlen új beteget sem, a zárlatot azonban még mindig nem oldották fel. A lakosság élelmiszerkészletei teljesen kimerültek, már Pestről sem küldtek a mészárosok marhát és juhot, boruk is alig maradt. A tabániak többségének otthonához nem tartozott pince, így attól féltek, a maradék bor a melegebb időben gyorsan megromlik.²⁴

A Vízivárosban és a Várban foganatosított óvintézkedések a Tabánban elrendelteknel valamivel enyhébbeknek tűnnek. A tanács talán tekintettel volt a lakosság magasabb társadalmi helyzetére vagy az érintett terület nagysága befolyásolta, erre nem tudjuk a választ. Különösen a magasabb rangú császári hivatalnokok és a katonaság kötelékébe tartozók érezték úgy, hogy a különböző rendszabályok rájuk nem vonatkoznak. 1710. május 18-án, vagy a következő napokban több katonai szolgálatban álló személy teljes családjával és személyzetével áttörte a zárlatot és elmenekült, a városiak pedig nem merték erőszakkal tartóztatni őket. A távozók között volt Franz Banovsky, a Savoyai-ezred provizora és teljes háztartása, az írnoka, az ezred erdésze és még mások, akik a fertőzött Vízivároshól a Ráckevei-szigetre menekültek. Von Weissenbohrn és neje, valamint Wabler tanácsosné sem sokat adott az előírásokra, mivel többször bementek a lezárt Tabánba enni-inni. A katonai parancsnok a többiek számára rossz példát mutató ellenszegülők elrettentésére különösen magas összegű bírság, 30 tallér kiszabását indítványozta.²⁵

1710 júniusától fokozatosan csökkent a fertőzöttek létszáma. Pfeffershoven augusztusban már a járvány végének bejelentésére készült és a hálaadó mise (*Te Deum laudamque*) időpontját fontolgatta. Pesttel ellentétben, ahol nyár elején valóban megszűnt a járvány, a Duna jobb partján elterülő városban erre az eseményre egy darabig még nem kerülhetett sor a pestis újabb fellángolása miatt. A Tabán és a Víziváros után októberben a Várból, majd a következő hónapban a Horvátvárosból és az Országútról került ki a legtöbb elhunyt.²⁶

24 BFL IV.1002.uu. 55. d. 52–55. p., Nr. 57. 135–138. p., 140–141. p.

25 BFL IV.1002.uu. 55. d. 39–46. p., Nr. 57. 305–307. p.; A Budai Kamarai Adminisztráció 1692-ben 50 tallér bírságot helyezett kilátásba az ellenszegülők megregulázására. BFL IV.1019.b. Nr. 13.

26 MOL W 2380. 529. f. Nr. 161. (1710. június), 652. f. Nr. 26. (1710. augusztus); MOL G 33. Rákóczi-szabadságharc levéltára. Gyűjteményes rész. Labanc iratok 1703–1712. IV. 14. 5. d. Járványügyek iratai 1709–1711. 3–4. f.

A budai pestis városi életre gyakorolt hatását nem lehet egyszerűen a halálos áldozatok számával szemléltetni, a népességre gyakorolt hatáson kívül ugyanis számításba kell venni a hosszú távú gazdasági következményeket. Az életben maradt lakosság jelentős része kilátástalan nyomorba került, ami leginkább a tabáni ortodox ráccokat sújtotta. Sokan teljesen nincstelenné váltak, miután a járvány idején kalyibáikat a berendezéssel és a különböző használati tárgyakkal együtt felégették. A rajtuk lévő ruhanemüket a járványkórházban megsemmisítették, így a város által biztosított ruhában léptek ki az intézmény kapuján. Az ortodoxok szerették volna elérni, hogy legalább a saját hagyományaiknak megfelelő öltözetet kaphassanak, de a tanács ezt nem tudta biztosítani. A kölcsön öltözetben útra bocsátott szerencsétlenek kálváriája itt még nem fejeződött be: a nőknek ugyanis a zárlat feloldása után le kellett dolgoznia a ruhák árát a szőlőkben. A földönfutóvá vált városiak otthonaik újjáépítéséhez sem a külvárosi, sem a Belső Tanácstól nem számíhattak semmiféle támogatásra. A város anyagi lehetőségei nem tették lehetővé, hogy a járvány idejére lefoglalt ingóságokért jelképesnél nagyobb összegű kártérítést utaljon ki.

1709 ősztől kezdve három olyan év akadt, amikor a város egyes részei vagy egésze hosszú hónapokra karantén alá kerültek. Utoljára 1712 júliusának közepétől rendelték el zárlatot — ismét a Tabánban — a Pergassi kapitány fürdőjében elhunyt néhány pestises miatt bő két hónapra. A város gyakorlatilag bevétel nélkül maradt, 1710-ben például kizárólag a szüreti cédulák után kivetett adót tudták beszedni. A zárlat ideje alatt teljesen lehetetlenné, vagy jobb esetben csak nehézkessé vált a határban lévő szőlők, földek művelése, így az éhezés mindennapossá vált a városban. A veszteglőház szűkösségén és az ellátási gondokon 1710 nyarától úgy is próbáltak enyhíteni, hogy kiengedték a környező szőlőkbe dolgozni azokat a gyógyultakat, akik esküvel fogadták: bizonyos ideig nem jönnek vissza a város falai közé. Arra nézve nem állnak rendelkezésre adatok, hogy hányan haltak meg közvetlenül vagy közvetve az éhség miatt. A környékbeli települések lakói — beleértve a pestieket is — jó ideig elkerülték a járványgócnak tekintett Budát, a kereskedelem és a távolsági kapcsolatok a járvány távoztával sem álltak helyre még hosszú hónapokig.

Buda tragédiája nagyban hozzájárult a testvérváros felvirágzásához. A vásározzók a főváros helyett Pesten rakodták ki portékáikat. A Wienerisches Diarium 1711-ben tudósított először a pesti vásárról: „Előző nap 500 megrakott élelmiszerkocsi ment át a repülő hídon Pestre, hol akkor elsőízben különösen szép vásár volt, rengeteg idegen népséggel, szép lovakkal és más állatokkal, olcsó árakkal. Annyi volt a kocsi, hogy Budán még 34.000 métermázsa liszt vár

átszállításra.”²⁷ A bevételi források nélkül maradt város a járvány elleni védekezés és a lakosság alapellátásának tetemes költségeit majdnem teljes egészében egyedül viselte. Ez messze meghaladta a város lehetőségeit. Nem szabad elfeledkezni arról sem, hány városi joghatóság alá nem tartozó betegről gondoskodtak. A néhány töredékben fennmaradt betegkimutatás ugyanis arról tanúskodik, hogy az ápoltak közel fele a katonaság kötelékébe tartozó családokból került ki. A lazarétumnak szállított kenyér értéke pedig bajosan fedezte az ezek ellátására fordított összegeket. A polgármester és a tanács más lehetőségek híján újabb kölcsönökből fedezte a felmerülő költségeket.²⁸

Természeti csapások: árvíz, viharok, tűzvész

Amint elvonult a pestis réme, a budaiaknak és a pestieknek újabb viszontagságokat, természeti csapásokat kellett kiállniuk. A két város lakosságát nem érte készületlenül a Duna vízszintjének gyakori emelkedése és a kisebb árvizek. Az újratelepüléstől 1723-ig két alkalommal tettek említést a kortársak szokatlanul magas árvízről. Az 1694-ben bekövetkezett elsőről nem sok adat maradt. Második alkalommal, 1712. február 11–12-én a Duna elárasztotta a jobb parton a Tabán, a Víziváros és Újlak mélyebben fekvő részeit, a bal parton az egész város víz alá került és csak csónakkal lehetett közlekedni. Az áradás méretét szemlélteti, hogy Pest város plébániatemplomában a víz a főoltárt is elárasztotta, a budai oldalon, a mai Batthyányi tér és Fő utca találkozásánál emelt háznak pedig az első emeletéig ért fel a víztömeg. Pest 383 házából közel 150 romba dőlt. A budai oldalon az összedőlt lakóépületekről nem esik szó, de az ingatlanokban súlyos károk keletkeztek. A többszörös csapást átélte tulajdonosok sokszor csak az 1720-as évek legelején jutottak el a nevezetes árvíz nyomainak eltűntetéséig.²⁹

A lakosság, elsősorban a szegényebb rétegek jelentős része majdnem kizárólag a mezőgazdaságból élt, de a kevésbé tehető iparosok számára sem volt mindegy

27 *Hanskarl Erzsébet*: Budai, óbudai és pesti hírek a „Wienerisches Diarium” első ötven évfolyamában (1705–1752) Bp., 1939. 49. p. (a továbbiakban *Hanskarl*: i. m.)

28 BFL IV.1002.uu. 55. d. 565. p.; 1002.j. 9. d. 1712. VII. 12.

29 BFL IV.1202.a. 1712. II. 14–16.; A következő nagy árvíz 1732-ben pusztított, amikor a szemtanú budai polgármester szerint az elöntött utcákon lovon sem lehetett közlekedni. *Franz Vanossi*: Neu aus seinem Steinhaußen wiederum aufwachsendes Ofen oder kurtze Beschreibung wie diese königliche Hungarische freie Hauptstadt zu jetzigen Zeiten bestehe. Ofen (Buda), 1733. Johann Georg Nottenstein. 41. p.; *Hanskarl*: i. m. 50. p.; *Réthly Antal*: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800. Bp., 1970. 55. p. (a továbbiakban *Réthly*: i. m.)

a termés minősége. A 18. század — a korszak első évtizedét a klímakutatók kis jégkorszakként tartják nyilván — első felére jellemző hidegebb, olykor szeszélyes időjárás viszonyok nem kedveztek a szőlőtermesztésnek. 1708-ban és 1709-ben, két egymást követő évben is alig szüretelt valamit a háborús viszonyok következtében elcsigázott lakosság. Bécsi feljegyzések szerint az említett két év 1739/1740-nel holtversenyben az évszázad leghidegebb éve volt.³⁰ A rettentő hideg mellett nagy gondot okozott a rendkívüli hőmennyiség, majd az olvadás következtében kialakult áradások. 1713-ban hasonlóan szélsőséges időjárás sanyargatta a várost. Májusban hatalmas vihar kerekedett Buda felett, mely nagy károkat okozott a szőlőkben, sőt, a Tabánban összeomlott negyven ház. Augusztus elején újabb vihar tarolta le a határt, rongálta meg a lakóépületeket és szakította el a repülőhidat. Ami ekkor még megmaradt a termésből, azt a nyár végi hosszantartó esőzések pusztították el. A következő év sem indult szerencsésebben, mivel a február legvégén egész Magyarország területét érintő viharzóna Budán és Pesten is számos épület tetejét leszaggatta. A szélvihar rendkívüli erejét bizonyítja, hogy az egyik budai téглаégető új kemencéjét és a létesítményhez tartozó munkásbarakkot csaknem földig rombolta a tomboló orkán. 1715-ben ismét szélsőséges időjárás körülmények uralkodtak: június elején erősen lehűlt a levegő és havazott. Az elkeseredett budaiak ebben az évben arról panaszkodtak, hogy a mostoha időjárás — fagyok, sok eső — következtében a szőlőtermés csak minden harmadik-negyedik évben mondható jónak, ezért a gazdák többségének alig maradt valami nyeresége. A legszélsőségesebb időjárás minden kétséget kizáróan 1718-ban sújtotta a városi lakosságot. Az év eleji nagy hidegek, sok csapadék és viharok után aszályos hónapok következtek, majd ennek az időszaknak nyár elején egy háromnapos pusztító vihar vetett véget. A szemtanúk állítása szerint a földet combközép magasságig tyúktojás nagyságot is elérő jégdarabok borították. A szőlősgazdák számára nyilvánvalóvá vált, hogy a legtöbb szőlőben ebben az évben már nem szükséges szüretelni. Állítólag akadtak szegényebb rácok, akik a károkat látva felakasztották magukat a szőlőjükben. Ennél is tragikusabb következményekkel járt azonban, hogy a pusztító júniusi zivatar után november végéig egyetlen cseppnyi csapadék sem hullott. A határban lévő vízjárta területek, mocsarak még a nyáron kiszáradtak, sőt augusztus végén

30 1709 mostoha tele Európa más országaiban (pl. Franciaország) is próbára tett a lakosság tűrőképességét, a nyomorgók tömegével indultak szerencsét próbálni. *Braudel*: i. m. 76. p.; *Elisabeth Strömmer*: Klima und Naturkatastrophen. In: Wien. Geschichte einer Stadt. Bd. 2.: Die frühezeitliche Residenz (16. bis 18. Jh.) Szerk.: Ferdinand Opll– Peter Csendes– Karl Vocelka–Anita Traninger. Wien, 2003. Böhlau. 93. p., 101. p.

már a Duna medre is erőteljesen visszahúzódott. A nagy folyó vízszintje november végére emberemlékezet óta — legalábbis a visszafoglalást követő időszakban — nem látott mértékben lepadt. A katonaság közvetlenül a víz mellé települt, hogy állataik tudjanak enni valamit. A kedvezőtlen esztendőben elszenvedett sanyarú sorsért a természet az embereket 1719 és 1720 bőséges gabona- és szőlőtermésével kárpótolta.³¹

A sok elemi csapást követő esztendők békésen teltek, egészen 1723-ig, amikor a húsvéti körmenetről (március 28.) visszatérő budaiakat szörnyű látvány fogadta. A Bécsi kapu alatti egyik házban kipattant tűz hamarosan átterjedt az egész Várnegyedre és mintegy félóra alatt lángok borítottak el mindent. A Wienerisches Diarium tudósítása szerint „5 órakor volt a legnagyobb kétségbeesés, nem hallatszott más, mint recsegés-ropogás és kiáltozás, mintha az utolsó ítélet következett volna el. Fokozta ezt, hogy a Fehérvári bástyánál levő löportorony 400 mázsa lőporral a levegőbe repült, a törmelék mindent elborított a környéken, szörnyű detonáció volt és a torony helyén olyan rés támadt, amelyen kényelmesen lehetett ki-be járni. Az egész Vár, Rác- és Víziváros, sőt Pest úgy megrázkódott, hogy a kályhák, ajtók, ablakok és pincék a legtöbb helyen bedőltek. [...] A katonai szertár is leégett és itt is elpusztult a felhalmozott felszerelés és felrobbantak a lőszerke, ami által a hegy lábánál a Vízivárosban álló katonai élelmezési raktár is veszélyben forgott és a várfal egy darabja beomlott.”³² A tűzvész a ferencesek, az apácák, a várpalota, a Szent József-bástyán lévő löporraktár, valamint néhány polgárház kertjének kivételével hatalmas pusztítást végzett. A Halászváros és a Vár ingatlanai teljesen romba dőltek vagy súlyos károkat szenvedtek, a lakosok értékei odalettek. Leégett többek között az évtizedek óta építgetett városháza, benne az iratok egy részével. Az erős szél által a Duna felett átsodort égő zsarátnokok Pesten értek földet, sokáig a testvérváros lángra lobbanásától kellett tartani. A halottak és nagyszámú sebesült mellett egyedül a katonaság legalább tíz eltűnt személyt keresett, a napokig megközelíthetetlen romok alól az összeégett emberi maradványok kerültek elő. Az apokaliptikus húsvétot soha nem tapasztalt inséges esztendő követte, a polgárok két képviselője magától a császártól kért kihallgatást,

31 *Hanskarl*: i. m. 50–51. p.; *Strömmer*: i. m. 101. p.; *Réthly*, i. m. 72–76. p., 86. p.; BFL IV.1002. uu. A Nr. 651.; Általánosságban elmondható, hogy a helyi anomáliák ellenére a környezettörténések által „késő Maunder-minimum időszakként” emlegetett kis jégkorszak Közép-Európa térségében 1710 körül zárult le, majd lassú melegedés következett, nyáron a kontinentális, télen pedig az óceáni hatások befolyásolták az időjárást. *Rác Lajos*: Magyarország környezettörténete az újkorig. Bp., 2008. MTA Történettudományi Intézete. (Természetörténelem 1.) 195. p., 199. p.

32 *Hanskarl*: i. m. 51. p.

melynek eredményeként felsőbb kezdeményezésre gyűjtés kezdődött. Hamarosan megjelentek azonban azok is, akik mások tragédiáját kihasználva nyereszkdtek, így a júniusi Wienerisches Diarium-ban már a jogosulatlan adománygyűjtökre hívták fel a figyelmet. Az említett bécsi lap június 12-én kiadott számában már a szervezett, gyors újjáépítésről tudósította az olvasóközönséget. Naponta több építőanyaggal megrakott hajó érkezett a Dunán, s nagyon igyekeztek az egyházi, katonai és polgári létesítmények javításával, újjáépítésével. Különbféle mendemondák kaptak szárnyra a tűz keletkezésével kapcsolatban, az egyik érdekes elmélet szerint a török császár által küldött, szervezett gyűjtogató csoport akart volna bosszút állni városaik felgyújtásával a keresztényeken, de a zsidók is gyanúba keveredtek. A kiűzésük vagy Rákóczi veresége miatt bosszút forraló török gyűjtogatókat a kortársak egyébként időről időre az ország több pontján látni vélték. Az 1722/1723 táján Bács vármegyében leleplezett állítólagos gyűjtogató különítmény, akik Zombort, Kecskemétet, Szegedet, Komáromot, Temesvárt és Budát tervezték volna lángokba borítani, nem az első ismert csoport. 1717-ben az országban bolyongó török gyűjtogatókról szóló hírt például Esztergom városa olyannyira komolyan vette, hogy éjszakára minden házba őrséget rendelt. A belpolitikai viták következtében közel egy esztendeje meghasonlott, hűsvét napján már a világvégét emlegető, nyomorba taszított lakosság megpróbáltatásait tovább fokozta az újabb megpróbáltatás, a nyár végén ismét felbukkanó pestis.³³

Természeti csapások elhárítása

Az egyháziak fontos szerepet kaptak a várost fenyegető katasztrófák, a járványok és a pusztító viharok elhárításában. A hívő lakosság az évenkénti rendszerességgel ünnepelt Szent Donát napján kívül máskor is az égiektől remélte a kedvezőtlen időjárás jóra fordítását. Szárazság idején körmenettel egybekötött nagymisén

33 *Hanskarl*: i. m. 51. p.; BFL IV.1002.a. 1723. ; IV.1002.uu. A Nr. 162.; *Schmall Lajos*: Budapesti krónika. I. kötet 1686–1779. (kézirat kötött fénymásolata, é. n., h. n.) 144. p., 149. p. (a továbbiakban *Schmall*: i. m.); *Réthly*, i. m. 100. p.; A tűzvész eseményeinek és következményeinek részletes feldolgozását, illetve a Magyarországra küldött feltételezett török gyűjtogatók ügyét (460–461. p.) ld. *Simon Katalin*: Az 1723-as budai tűzvész. Fons 18. (2011) 4. sz. 457–554. p.; *Tóth Krisztina*: Esztergom szabad királyi város jegyzőkönyveinek regesztái 1716–1718. Esztergom, 2004. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára. 265. sz. regeszta; A következő nagyobb budai tüzeset 1728-ban történt, amikor egy újlaki sütőházban keletkezett tűzben a külváros húsz háza égett porig. *Vanossi*: i. m. 40. p.

könyörögtek esőért. A pusztító erejű zivatarokat, elsősorban a villámcsapásokat a harangok kongatásával próbálták távol tartani.³⁴

Ahogy már szó esett róla, a középkor és a kora újkor embere a kor legveszedelmesebb csapásának vélhetően a pestist tartotta. A közfelfogásnak megfelelően Moller Károly Ottó, a 18. században élt neves orvos 1740-ben a következőket írta a betegségről: „*Mint hogy a Pestis egy rend kívül való ostora és büntetése az Istennek, főképpen szükséges léssen hit és igaz Poenitentzia-tartás által az Úr Istennel meg-békélleni, az ő fel-gyulladott haragját tiszta életnek gyakorlásával engesztelni, és ekképpen, az ő hatalmas oltalmazásában, Atyai akarattához való tellyes bizalom mellett magát egyedül ajánlani.*”³⁵ Ebből következően a gyógyszeres kezelésnél hatékonyabbnak vélték az égiek jóindulatának megnyerését. Padányi Bíró Márton „A döghalál eltávoztatásáért” mondott imájának szövegében foglalta össze a pestis kitörésével és elhárításával kapcsolatos korabeli vélekedést: „*Irgalmas kegyelmes Isten, megvalljuk vétkeztünk Atyáinkkal egyetemben, hamisságot cselekedtünk, bűnbe merültünk, mindnyájan elhanyagoltunk, és haszontalanokká lőttünk. Megérdemlettük, azért Uram haragodat, és ezt a tüzes mirigyos nyilaidat és kemény csapásodat, melyekkel ostorozsz minket.*”³⁶ A pestis idején Budán praktizáló katonaoorvos, Lorenz Stocker tanácsadó könyvecskéjében döntő szerepet tulajdonított a hívő lelkek megtisztításának, mely „*a katolikusok számára hasznosabb minden orvosságnál*”. Gyógyulni kívánó betegeinek elsősorban Istenbe vetett szilárd hitük megőrzését javasolta, megelőzőként fontosnak tartotta a nyilvános és családi körben elmondott közös imádságokat. Az első betegek felbukkanásának hírére engesztelő körmenetet tartottak a Tabánban és a többi városrészben, a karmeliták pedig rendjük hagyományainak megfelelően nyilvános misén fohászokdtak Szent Péter és Szent Tamás segítségéért. A budai orvos állítása szerint a Máriához való könyörgés az ötödik zsolttárral, Xavéri Szent Ferenc, Szent Bonaventura, Szent

34 1720 júniusában a pestiek könyörögtek esőért. *Schmall*: i. m. 127. p.

35 *Zoltán József*: A barokk Pest-Buda élete. Bp., 1963. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 27. p. (a továbbiakban *Zoltán*: i. m.)

36 *Padányi Bíró Márton*: Anyagi társaságnak szövetsége... Győr, 1754. 704–706. p. Az ókorban úgy tartották, hogy a vétkes emberiséget Apollón nyila fertőzi meg pestissel, ezért ő az, aki gyógyítani is tudja. A pestissel fertőzött nyíl képe a keresztény kultúrában a nyíl által mártírrá lett Szent Sebestyén alakjához kötődik. *Bálint Sándor*: Adalékok a pestisjárványok magyarországi hiedelemvilágához (Szent Sebestyén, Szent Rókus és Szent Rozália tisztelete). In: *Orvostörténeti Közlemények* (1975.) Suppl. 7–8. Népi gyógyítás Magyarországon. 225. p.; *Kerényi Károly*: Az isteni orvos. Tanulmányok Asklepiosról és kultuszhelyeiről. Ford.: Rákóczi Katalin. Bp., 1999. Európa Könyvkiadó. 23. p.

Sebestyén, Szent Rókus és Szent Rozália naponkénti rendszeres segítségül hívása sikeresen megmenekíthette a családot a bajtól.³⁷ A tizennégy segítőszent közé sorolták a hívők szerint a pestist gyógyítani képes Szent Sebestyént, Szent Rókust és Szent Rozáliát. Együttes ábrázolásuk — közepén a barlangja előterében ábrázolt remetenőből szentté lett Rozáliával — a 17. századtól vált általánosan elterjedté. A 17–18. század fordulója környékén csatlakoztak a pestis idején a hívőket oltalmazó és értük közbenjáró Szűz Máriához a hozzá hasonlóan égi közvetítő szereppel felruházott, úgynevezett barokk pestisszentek: Xavéri Szent Ferenc, Boromei Szent Károly és Gonzaga Szent Alajos. Budán Xavéri Szent Ferenc tisztelete honosodott meg leghamarabb és a város védelmezőjeként ő tett szert a legnagyobb népszerűsége a hármashól.³⁸ A pestis elhárításának célját szolgálta a megfelelő védelmezők kiválasztása, a búcsújárások, a fogadalmi szobrok és kápolnák létesítése, melyek gyorsan a városkép meghatározó elemeivé váltak.³⁹ Birodalomszerte követendő példának tekintették az 1679-es nagy járvány idején Bécs belvárosában a császár által, fogadalmának beteljesítésére felállított pestisoszlopot. A Fischer von Erlach tervezte oszlopot neves művészek szobrai fogták közre. Visszatérő motívum a főhelyen lévő domborművön a pestist jelképező figura, melyet a hit égő fáklója terít földre.⁴⁰

Az új telepések a visszafoglalás után csaknem rögtön szembentalálták magukat a pestis rémével. 1689-ben a délvidékről visszatérő katonák hurcolták magukkal a veszedelmes kórt a magyar fővárosba. Buda lakói a bécsi példa alapján elsőként 1689-ben, majd 1691-ben tettek fogadalmat pestisoszlop építésére. Az 1692-ben kitört járvány idején tett fogadalomban kinyilvánították: amennyiben megmenekülnek, szobrot állíttatnak a Szentháromság tiszteletére a Nagyboldogasszony-templom előtti téren, ahol minden hónap első vasárnapján Szentháromság-litániát mondatnak. Bár a város tanácsa már korábban egyezsége

37 *Stocker*: i. m. 34–35. p., 56. p.

38 A Távol-Kelet legsikeresebb jezsuita térítője, Xavéri Szent Ferenc lázbetegségben halt meg Kína partjai előtt. A legenda szerint, amikor a holttestét Indiába vitték eltemetni, egy pestissel fertőzött tartományban a halott érkezésével azonos időben egy csapásra véget ért a járvány. Kultuszát elsősorban a jezsuiták terjesztették. *Székely Zoltán*: A buda-vízivárosi Szent Ferenc sebei-templom képprogramja. In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára 2. Szerk.: Öze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert. Piliscsaba-Budapest, 2005. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK–METEM (Művelődéstörténeti Műhely, rendtörténeti konferenciák 1/2). 987. p.

39 A vízivárosi bosnyák ferencesek templomának 18. század első felében készült oltárain kiemelt szerepet kaptak a pestisszentek. A kérdéshez bővebben ld. *Székely*, i. m. 983–985. p.

40 *Zoltán*: i. m. 27. p.

jutott Antonio Fereti kőfaragóval, a város szegénységéből kifolyólag az alapkövetételére csak 1700-ban került sor Széchényi Pál kalocsai érsek jelenlétében. A köztes időben a lakosság megnyugtató kiadott fogadalmi okiratban (1694) jelentették ki először a városatyák, hogy nem római katolikusnak nem adományoznak polgárjogot. „[...] *Megfogadjuk, hogy a Te imádásodra szentelt emlékmű előtt kötelességszerűen minden hónap első vasárnapján elimádkozzuk a Szentháromság litániáját, a szent kereszt feltalálása és felmagasztalása ünnepén körmenetben vonulunk a Kálváriahegyre, a szeplőtelenül fogantatott Szűz Mária ünnepének előnapján böjtölünk, végül senkit sem bocsátunk állandó letelepedésre, szolgálatra és mesterségre Budán, senkit fel nem ruházunk polgárjoggal, senkit mint házbirtokost be nem fogadunk, csak a valóban római egyház vallása szerinti katolikust, hogy az isteni Szentháromságot mindenki helyesen ismerje, imádjá, dicsérje és szeresse.*”⁴¹ Az oszlop és a szobrok elkészítésének költségeire az uralkodó családja 350 forintot ajánlott fel, de az esztergomi érsek és a Budán élő állami tisztségviselők, s a városlakók is adományoztak különböző összegeket célra.⁴² A városi tanács a gyalázkodókra és a káromkodókra külön pénzbírságot rótt ki, amelyet a Szentháromság-oszlop javára fordítottak. Annak ellenére, hogy az oszlop és a szobor 1706-ra még nem készült el teljesen, mégis sor került ünnepélyes felavatására a lakosság jelenlétében.⁴³ A kezdetektől túl kicsinek és szegényesnek, székvároshoz nem illőnek talált oszlopot 1712-ben Újlakra helyezték át.⁴⁴ 1709-ben a közelgő nagy pestisjárvány hírére Baitz polgármester a magisztrátus és a polgárság nevében megújította a korábbi fogadalmat, és ígéretet tett egy pompásabb műalkotás készíttetésére, s azonnali hatállyal megkezdték az adománygyűjtést. Az események a járvány tombolása idején, 1710 nyarán gyorsultak fel. A Buda szívében, a városháza előtt felállított monumentális (4,1 m) méretű szobrokkal és domborművekkel díszített oszlopot, melyet Zoltán József „a jezsuita barokk első nagyszabású kőbevésett budai alkotásának” nevezett, 1713 nyarán avatták fel hatalmas népünnepély keretében. A Szentháromság kultusza és a tiszteletére állított oszlop központi szerepet töltött be a 18. századi magyar

41 Zoltán: i. m. 29. p.

42 Némethy Lajos: Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom története. Esztergom, 1876. Horák Egyed. 2. kiad. 146–147. p.

43 1707-ben végül a telegkönyvi bevételekből fedezték a szobor befejezésének költségeit (176 forint). Géra Eleonóra: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704–1707. Bp., 2009. Budapest Főváros Levéltára. 821. sz. regesztá; BFL IV.1009.i. Buda Város Telekhivatalának iratai. Telekhivatali számadások (Grundbuchs Rechnung) 1707.

44 Némethy: i. m. 147. p.

főváros életében, közelgő veszély — elsősorban természeti csapásokra gondoltak — esetén a közösség minden esetben itt gyűlt össze nyilvános ájtatosságra. Az avatási ünnep alkalmával a polgárság ismét fogadalmat tett, hogy évente körmenetet tart a Szentháromság tiszteletére, négy nyelven (német, magyar, szláv/szerb és illír [sic!]) hangzik el a szónoklat, a szobornál nagymisést hallgatnak, az egész nyolcad alatt pedig litániát mondatnak. A nagy városi ünnepek mindig itt kezdődtek és végződtek.⁴⁵

Nagy tisztelet övezte a pestist elhárítani képes szenteket. A tanács 1709-ben ideiglenesen, majd 1710-ben véglegesen Xavéri Szent Ferenc oltalmába helyezte a várost.⁴⁶ Az új Szentháromság-oszlop tervezgetésével azonos időben jelentkezett két helybéli, akik Szent Rókus tiszteletére kívántak kálváriakápolnát állítani a Zsidó-hegyen. A tanács a kápolnának helyet adó hegy nevét a védőszent jóindulatának biztosítása érdekében Rókus-hegyre változtatta. Az új zarándokhely népszerűsítésére a jezsuiták 1711-től évente körmeneteket vezettek ide. A vízivárosi lakosok sem akartak elmaradni a várbéliek mögött, és ők is fogadalmat tettek saját pestisoszlop építésére, erre azonban anyagi okokból 1724-ig nem kerülhetett sor. A pestis idején a templomok zárva tartottak, ezért a hívők a szabad ég alatt mondták el imáikat. A városrész lakossága hamar megkedvelte a mai Batthyány téren álló, 1700 körül épült, kőfallal körbekerített kis kápolnát, melynek Mária-képmása a későbbi években is sok látogatót vonzott. 1717-ben a felgyógyulásáért hálás gróf Felix Taffe őrnagy aranyszövésű palástot ajándékozott a kápolna Máriájának. Az értékes kegytárgyat ezután a ferences atyák a közelben lévő templomukban helyezték biztonságba, a kiürült kápolnát pedig lebontották. A lakosság azonban ragaszkodott régi kegyhelyeihez és a kápolna helyén magánadományokból építette fel saját pestisoszlopát, mely Máriát ábrázolta a pestisszentek közé sorolt, életében beteget ápoló Sienai Szent

45 Az oszlophoz készített állványzatot lebontották és a faanyagot felhasználták a városi lövőházhoz. BFL IV.1002.a. 1710. VI. 10., VI. 12., 1713. VI. 7.; *Zoltán*: i. m. 29–31. p.; *Némethy*: i. m. 147. p.

46 Pest város patrónusa, Szent Sebestyén ugyancsak a pestistől védelmezte a lakosságot. *Zoltán*: i. m. 59. p.; 1739-ben a közelgő nagy pestis hírére Budán kívül a következő nevezetesebb városok újították meg régi fogadalmukat, vagy helyezték magukat Xavéri Szent Ferenc oltalmába: Nagyszombat, Pécs, Trencsén, Szokolca, Selmec. *Jánosi Gyula*: Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán. Pannonhalma, 1935. (Pannonhalmi füzetek 17.) 68. p.; Az 1739-ben a szent tiszteletét övező budai kultusz és ünnepek egyes elemeiről ld. *Jánosi*: i. m. 72–77. p.;

Katalin és Nepomuki Szent János társaságában.⁴⁷ A vörös kakastól való félelem hatására nagy népszerűségnek örvendett a magyar fővárosban Szent Flórián, a vízzel és tűzzel kapcsolatos mesterségek pártfogója, a tüzesetek elhárítója. Szent Donát másfajta természeti csapás, a jégverés és a villámcsapás ellen védelmezte tisztelőit. A felsorolt szenteken kívül kiemelt kultusz övezte Keresztelő Szent Jánost és a pestis ellen is hatásos védelmet nyújtó Nepomuki Szent Jánost, aki a dunai hajósok, hídvámszedők, molnárok és a repülőhíd patrónusa is volt.⁴⁸

A hivatalos egyház által szervezett csapás-elhárító rituálékkal párhuzamosan, ahogyan azt a pestis-amulettekkel kapcsolatban biztosan állíthatjuk, bizonyosan léteztek a népi vallásos mágia körébe sorolható különféle csodaszerek, szertartások, ezekről azonban a hivatalos források hallgatnak. A német kultúrkörben a természeti csapások — pestis, dögvész, jégeső, villámlás, mennydörgés, tűz, víz stb. — ellen védő egyik legelterjedtebb védekezési mód az úgynevezett Tóbiás-áldását (*Tobiassegen*) tartalmazó amulett volt, melynek a kora újkorban még írott, majd a 18. században már gyakran nyomtatott sorai a hiedelmek szerint megóvták viselőiket a felsorolt katasztrófáktól.⁴⁹

47 BFL IV.1002.a. 1709. XII. 3., 1710. V. 16., VI. 10.; *Stocker*: i. m. 35. p.; *Zoltán*: i. m. 37–38. p., *Székely*: i. m. 975. p.

48 *Zoltán*: i. m. 59–63. p.

49 A Tóbiás-áldása eredetileg az utazókat, majd a háborúba igyekvőket védte. Elterjedtségét jól érzékelteti, hogy még az Osztrák-Magyar Monarchia katonái is előszeretettel viselték az első világháború alatt. *Adolf Spamer*: Romanusbüchlein. Historisch-philologischer Kommentar zu einem deutschen Zauberbuch. (Bearbeitet von Johanna Nickel) Berlin, 1958. Akademie Verlag. 160. p. A szerző idézett kötetében, a német varázskönyvben, az ún. Romanusbüchleinben szereplő ráolvasások egy része a korabeli Budán is ismert lehetett.; *Jung Károly*: Törökbecsei amulett (Egy néprajzi lelet leírása és értelmezése). *Etnographia* 99. (1988) 3–4. sz. 363–367. p.